Ukázky do výběrového semináře JAZYKOVÁ KULTURA
(výběrový seminář B02000)

Zamyslete se nad minulostí a současností popularizace češtiny a lingvistiky v médiích, posuďte tyto jazykové koutky z časopisu Vesmír.
Výběr z nich vyšel autorce P. Loucké v roce 2007 knižně v nakladatelství Dokořán (pod titulem ***Zahrada ochočených slov***).

1. jazykový koutek:

Přírodovědecký časopis
© Vesmír
Vesmír, spol. s r. o.
ISSN 1214-4029

Cavyky, ciráty a okolky

Autorka: Pavla Loucká
Publikováno: Vesmír 78, 56, 1999/1

Ten s tím ale nadělá, to my s tím neděláme žádné... ale teď co? Cavyky? Ciráty? Okolky? Vždyť je to totéž! Anebo není? Zatím si povězme, že je to jen přibližně totéž, jinak by nás asi ani nenapadlo se na to ptát. Pokusme se však společně dospět k nějakému přesněji formulovanému závěru.

Jak vlastně ta slova vznikla? Cavyk původně znamenal to samé co váda, hašteření, hluk, povyk (dle J. Jungmanna též „rumreych“), dokonce existovalo sloveso cavykovat – hulákat, řvát, povykovat, hašteřit se, bouřit, dovádět. Dnes už neznáme cavyk, ale jen cavyky, a používáme je v podobném kontextu jako okolky i ciráty. V nářečích možná při velkém štěstí zachytíme i cabyky, cafiky či cahoty (připodobněno k drahoty). Podle Jungmanna vznikly cavyky zkřížením slova cáry (ve významu váda, hluk, ale i okolky) se slovem povyk. Původně dělat cavyky znamenalo totéž co dělat z něčeho cáry – dělat drobné útržky, rozšlapávat to, cupovat, škubat nebo podobně destruovat. (Rozcupovat lze zřejmě i myšlenku nebo postup v nějakém úsilí.)

Ciráty (též ceráty, ba i caráty) mají mnohem průzračnější původ. Do češtiny se cirát (ve významu ozdůbka, titěrnost, šperk) dostal prostřednictvím němčiny (Zierat – ozdoba), pochází ovšem pravděpodobně z (barokní a pozdější) latiny, viz např. altaria cum cyradis et coloribus (oltáře s ozdůbkami a barvami). Podle jedněch účtů za výzdobu kostela bylo sochaři vyplaceno pro cyradis e ligno querciano (za ozdoby z dubového dřeva)... teď nevím kolik, nezáleží na tom. Přenesení významu je však na první pohled srozumitelné – bez velkých cirátů znamená vlastně bez ozdob, prostě, jednoduše. Existovalo i slovo – dnes už zastaralé – cirátný (zbytečně obřadný, prázdně zdobný).

Slovo okolek vzniklo z příslovce (později předložky) okolo, a to zas pochází z jiné předložky (ob) a podstatného jména (kolo). Samo kolo pak souvisí nejspíš s latinským slovesem coló (pohybovat se kolem něčeho fyzicky i v přeneseném slova smyslu, tj. zabývat se něčím). Původní okolek (v jednotném čísle) znamenal prostě okolí něčeho (křiwá linie, giž kruh gest obmezen) nebo otočení dokola (otočenj kola okolek slowe; pes se okolkem točj). Slovní okolky jsou pak chozením kolem podstaty (třeba horké kaše).

Teď, když víme, jak slova vznikla, bude pro nás snazší vypátrat rozdíly mezi jejich dnešními významy. Nejlépe to poznáme na různých více či méně soudobých slovních spojeních. Cavyky (okolky, průtahy, drahoty) najdeme v rčení nedělejte s tím cavyky či odpověděl bez

dlouhých cavyků. Jen málo se od cavyků liší ciráty (okolky, cavyky): to je ale cirátů!, nač ty ciráty?, bez dlouhých cirátů..., jaképak ciráty! O něco větší odlišnost vykazují okolky (jednání nesměřující přímo k cíli, váhání, rozpaky, vytáčky): odpověděl přímo, bez okolků, nedělal s tím žádné okolky.

Našli jsme nějaký rozdíl, nebo ne? Věřte nevěřte, já ho tam cítím. Ciráty charakterizuje prázdná zdobnost, obřadnost, jakási dekorativnost. Pro cavyky jsou typické spíš průtahy, drahoty. K okolkům už vyloženě patří váhání, rozpaky, ba i vytáčky. Musela jsem však projít hodně literárních dokladů, abychom vůbec tuto významovou nuanci mohli formulovat. A tak kdyby vám snad někdo tvrdil, že cavyky, ciráty a okolky jsou víceméně totéž, prosím, nezatracujte ho. Vždyť slovníky se odkazují jedním heslem na druhé a druhým na třetí nebo na první – jen básníci o tom dnes vědí trochu víc. Nakonec i pro nás platí: nedělejme s tím žádné velké... [sem si doplňte to slovo, které je podle vás nejvhodnější], vždyť jazyk se neřídí vojenskými předpisy! [1)]

Poznámka:
1) Za námět k jazykovému koutku děkuji Václavu Cílkovi.

2. jazykový koutek:

Přírodovědecký časopis
© Vesmír
Vesmír, spol. s r. o.
ISSN 1214-4029
Diachronie a synchronie
Autor: František Daneš
Publikováno: Vesmír 74, 177, 1995/3

Ve své zajímavé esejistické úvaze Roviny času (Vesmír 74, 10, 1995/1) konfrontuje S. Komárek dva základní odlišné přístupy ke studiu jevů světa, totiž přístup diachronní a synchronní. Dost dobře nevím, jak je tomu v jiných oborech – protože však autor dává oba termíny do uvozovek, není tato dvojice patrně v přírodních vědách běžná.

Zato v jazykovědě patří tato pojmová distinkce k základnímu vybavení moderní lingvistiky. Terminologicky ji takto fixoval významný švýcarský Ferdinand de Saussure v posmrtně vydané „bibli“ moderní jazykovědy, nazvané Kurz obecné lingvistiky (1916). U nás ho však předešel už r. 1911 Vilém Mathesius svou statí o potenciálnosti jevů jazykových (užíval však tehdy termíny „dynamický“ a „statický“). Pozoruhodné je, že na tento rozdíl Mathesius připadl, jak sám uvádí, při studiu Masarykovy Konkrétní logiky. Masarykovy formulace, navazující na Comta, jsou dodnes zajímavé; např. lišení „pravidel o koexistenci jevů“ a „nitě příčinné filiace historické“, resp. „studia věci samé“ a „studia vývoje věci“.

Lingvistika století devatenáctého byla orientována převážně historicky, a hlavně se snažila srovnáním tvarů v jazycích navzájem příbuzných dospět k rekonstrukci jejich hypotetického společného pramene, prajazyka. Takto se studovaly ovšem jen izolované jevy, a teprve pohled synchronní, zkoumající jednotlivé průřezy jazyka v jeho různých dějinných obdobích, dovedl odhalit systémové vztahy a uchopit jeho jazykovou strukturu jako celek. Navíc pak, pokud je tento přístup aplikován na jazyk současný, dnešní, umožňuje poznat jej v celé jeho komplexnosti, jeho fungování a prožívání.

Je však třeba vidět též souvztažnost obou přístupů: Každý jazykový systém, byť nazírán synchronně, existuje v čase, vyvíjí se a mění, což všichni zažíváme. De Saussure byl přesvědčen, že těmito změnami se systém porušuje – leč ve skutečnosti se jen proměňuje v systém poněkud odlišný; a to je právě metodologicky obtížný problém, jak vědecky uchopit systém v pohybu. A nejen to, tento ustavičný pohyb, dynamika jazyka, se promítá i do jeho synchronních průřezů: v každém jazyce nacházíme v daném okamžiku jeho fungování některé tvary, slova, nebo konstrukce, které se jeví jako zastaralé, ustupující nebo řídké, jiné naopak jako běžné a časté, šířící se, popř. jako novotvary.

Jinak řečeno, i synchronní pohled má svůj dynamický aspekt a čistě statistický průřez je jen metodologická abstrakce (blízká formální lingvistice). A stejně tak přístup diachronní zjišťuje nejen, že se některé jazykové tvary atd. mění či mizejí a nové se objevují (byť nestejně rychle), nýbrž že jiné tvary atd. zůstávají naopak beze změny, přežívají (byť třeba dočasně) – a to je jeho statický aspekt. Časovou dimenzi jazyka nepředstavuje jen jeho minulá historie, ale i jeho současnost – ostatně dynamiku dnešní češtiny (stejně jako ostatních jazyků ve světě) pozorujeme a prožíváme všichni dost živě.

Čtenářům Jazykového koutku se pro tentokrát omlouvám, že jsem si trochu zateoretizoval – ale nedalo mi to. Zdá se mi, že fakta lingvistická mohou úvahy o čase zajímavě doplnit, obohatit.

3. jazykový koutek:

Přírodovědecký časopis
© Vesmír
Vesmír, spol. s r. o.
ISSN 1214-4029
Hamburský, göteborský, edinburský
Autor: František Daneš
Publikováno: Vesmír 74, 657, 1995/11

Dnes se v jazykovém koutku dostane na zeměpisce. S odvozováním adjektiv příponou (formantem) -ský od jmen zeměpisných, tak hojným a potřebným, je spojeno několik nejasností či potíží. Především jde o jména původu germánského zakončená na -berg/-berk a -burg/-burk, resp. -burgh. Pro všechna takováto jména platí zásada, že při odvození adjektiva se koncové -k/-g/-gh vždy odsouvá. Máme tedy: rožmberský, nymburský, a též hamburský, bamberský, göteborský, edinburský, pittsburský. Pokud jde o jména německá, je třeba dodat, že sice v němčině jsou zakončena na -g (-berg, -burg), že však ta z nich, která se v našem prostředí často užívala a užívají, píšeme na konci s -k; Hamburk, Magdeburk (kdysi se mu dokonce říkalo Děvín), Salcburk (dříve též Solnohrad), Norimberk. U méně u nás frekventovaných, jako je např. Bamberg nebo Freiburg, původní -g se zachovává. Existuje pochopitelně jisté kolísání a psaní původního -g i u vžitějších jmen (třeba i Hamburg) by bylo sice nezvyklé, ale jako skutečnou chybu bychom to stěží mohli hodnotit. – Dodejme ještě, že u cizích jmen germánského původu zakončených na -ingen, jako Göttingen (v češtině dříve Gotinky) nebo Groningen, připojujeme formant -ský zpravidla k jejich nezkrácené podobě, tedy göttingenský; kratší podoba göttinský je řidší. (Samo subst. Göttingen se buď skloňuje, 2. p. z Göttingenu, ale častěji zůstává nesklonné středního rodu, z Göttingen.)

Vhodnou pomůckou pro poučení o skloňování a odvozování zeměpisných jmen jsou Pravidla českého pravopisu a nedávno vyšlý jednosvazkový Slovník spisovné češtiny. Obě tato kompendia obsahují totiž, jako přídavek, bohatý rejstřík těchto jmen.

O tvoření adjektiv na -ský od zeměpisných jmen, popř. též jmen obyvatelů a jazyků, by bylo možno povědět mnoho, i prakticky užitečného. To si však ponechám na někdy jindy. Dnes jen dodám několik historických zajímavostí. V starší době se totiž často přejímaly cizí podoby adjektiv a teprve k nim se připojoval formant -ský. Mnohé takovéto podoby přežívají dodnes, avšak zpravidla jen v jistých ustálených spojeních: florentinský klobouk (Florencie, florentský), damascenská ocel (Damašek, damašský), maltézský řád (Malta, maltský, maltština), marokánské placičky neboli marokánky (Maroko, marocký), loretánské zvonky (Loreta, loretský); mexikánský (Mexiko, mexický), dalmatinský (Dalmácie, dalmatský), siciliánský (Sicilie, sicilský). – Některá takto utvořená adjektiva, jako kubánský (Kuba) a peruánský (Peru) jsou i dnes normální a jedině možné podoby. Také podoba javánský (Jáva) je i dnes běžná, vedle kratší odvozeniny jávský.

Na závěr ještě jedno praktické upozornění: Adjektiva odvozená od vícečlenných jmen typu Port-au-Prince nebo Port-of-Spain, San Francisco (2. p. -sca i -ska), Santo Domingo píšeme dohromady jako jedno slovo: portauprinceský, portofspainský, sanfranciský, santodomingský.

4. jazykový koutek:

Přírodovědecký časopis
© Vesmír
Vesmír, spol. s r. o.
ISSN 1214-4029
Jsou cizí slova výstižnější než česká?
Autorka: Pavla Loucká
Publikováno: Vesmír 75, 537, 1996/9

Nemám v úmyslu staromilsky se pohoršovat nad přílivem cizích slov do češtiny ani se posmívat mnohdy komickým spojením cizích slov s typicky českými jmény. Nějaký ten venkovský „seconhand U tety“ (to skutečně existuje) už dnes nikoho nevyvede z míry. Vlna touhy připodobnit českou vesnici městům na Západě dříve nebo později omrzí. Naši předkové chodili do vetešnictví, partiovky či bazaru, my teď máme seconhandy. Naši potomci budou jednou nakupovat v nějakém tom „sekáči“ a nejeden student v příštím století možná okouše tužku než vymyslí, proč se tak koncem 2. tisíciletí začalo říkat právě obchodu s použitým zbožím.

Chci se spíš pozastavit nad tvrdošíjnou snahou strkat zejména tu méně známou cizojazyčnou terminologii i do populárněvědných textů a podpírat takové počínání tvrzením, že cizí slovo je přesnější než české nebo neznámý termín výstižnější než všeobecně známý atp. Denzita je prostě hustota, ať už optická nebo populační, abúzus se v podstatě neliší od nadužívání atd. Přírodovědci jsou přesvědčeni, že kompetici nelze nahradit ani konkurencí, natož pak českým soupeřením, které by je – podle jejich mínění – už vůbec degradovalo, zejména v očích kolegů. Mezi kompeticí a konkurencí cítí jemný rozdíl, který však není zachycen v jazykových slovnících a vědí o něm jen odborníci sami. Jsou přesvědčeni, že pojmout text tak, aby bylo z kontextu vše patrné i bez pomoci speciálního termínu, prostě není v lidských silách. A někteří možná trochu i cítí potřebu vyjadřovat sounáležitost s „klanem“ svého profesionálního okruhu, který jim nabízí výsadní postavení znalců obecně málo známého slova. „Jinak to nejde,“ končí každou diskusi.

Koneckonců kompetice je aspoň skutečně odborný termín, který si každý může najít ve slovníku, kde se ovšem dozví jen to, co mu autor nechtěl říci rovnou. Co ale například workshop? Tady už nejde o termín a přehnanou úctu k němu, ale o vtíravé pronikání anglického slova tam, kde v češtině nebyla žádná „díra“. Vždyť konference, kurzy, semináře jsme měli už dávno.

Horší je to se slovy, která zatím moc přeložit neumíme. Třeba collider. Někteří fyzikové navrhují říkat tomuto zařízení srážeč nebo srážkovač, ale ani se nedivím, že se to příliš neujalo. Od srážeče by laik spíš čekal, že bude iniciovat srážení nějaké kapaliny, srážkovač poněkud připomíná něco s dešťovou vodou. Myslím, že problém je především ve snaze o doslovný překlad. Bylo by lepší, kdyby se našel odborník, který by ono zařízení pojmenoval podle podstaty jeho činnosti a ne podle toho, jak se mu říká v angličtině.

Cizí slova nejsou výstižnější než česká, nicméně jejich významy se zcela nepřekrývají. Chci-li něco nového pojmenovat správně, musím vyjít z podstaty věci samé a ne ze slova, které tu věc označuje v cizím jazyce.

5. jazykový koutek:

Přírodovědecký časopis
© Vesmír
Vesmír, spol. s r. o.
ISSN 1214-4029
Původ a podvod
Autorka: Pavla Loucká
Publikováno: Vesmír 78, 656, 1999/11

Kde hledat původ slova původ? Vzniklo z po-voditi ve smyslu „odvádět“, odvozovat odněkud, od nějakého „ú-vodu“, počátku. Povésti v souvislosti s rodem znamenalo vést ho od původu – tedy od praotce. Podobně se od původu (počátku) vedla svatba, až nakonec dospěla k zdárnému konci – povedla se. Původní znamenalo tedy zhruba tolik, co dnes zdárný, vyhovující, povedený. Ve staročeštině ovšem panovaly o povedeném konci zvláštní představy – povoditi koho s světa znamenalo popravit ho (ze světa sprovodit). Jinou předponou od téhož základu bylo utvořeno moravské ovést – oklamat. Oběť zde není vedena přímo, nýbrž oklikou, tj. nepravou cestou. České „okliky“ jsou zřejmě činěny „nízce“ (pod-), oběť je podvedena, nicméně může být dopravována i jinudy a jinak (převezena). V každém případě mají k sobě původ s podvodem nečekaně blízko.

Zajímavé je také adjektivum původní – často je totiž těžké vystopovat skutečný úvod neboli začátek. Co je to původní les? Snad ten, který na tom místě rostl dřív? Nově vysazený les ale může být skladbou dřevin „původnější“ než ten minulý... Odborně se o „původních porostech“ mluví jako o reliktech, což ovšem počátek nedatuje o nic přesněji, relikt znamená prostě zbytek. Nejstarší společenstva tu zbyla z poslední doby ledové (glaciální relikty), jsou však původní? Nejsou snad „původnější“ ta společenstva, která tu rostla před nimi? Stejně ošemetné je to s původními teoriemi: Za původní považuje většina odborníků „teorii svého učitele“, v krajním případě teorii některého ze středověkých učenců. Jenže nějakou teorii, např. „teorii lovu“, musel mít už paleolitický člověk (a ani ta ještě nemusela být původní)! Šalamounsky je heslo původní vykládáno ve slovnících: 1) prvotní, počáteční, 2) bývalý, předešlý, 3) nezávislý na předloze.

Dalším zapeklitým slovem je normální. Odpovídá latinskému normalis, odvozenému od norma – pravítko. Kam ale toto „pravítko“ klademe, od kterého bodu měříme? Stranou ponechme „normalizaci“, u nás známou jakožto prototyp směřování odnikud nikam. Přečtěme si, jak slovo normální vykládají slovníky: 1) vyskytující se za běžných okolností, 2) představující normu, 3) vyhovující normě, 4) mající směr normály. Normy jsou ale všude vytvářeny společností (normální je to, co dělá většina) a vnímány subjektivně (normální jsem já).

Jednou z intenzivně vnímaných abnormalit jsou duševní choroby. Slovo deprese označuje sice i něco „normálního“ (smutek), ale hlavně něco „nenormálního“ (nemoc). Jenže i v kategorii nemoci je měřítkem pouze soudobá stupnice odchylek od normy (viz článek C. Höschla, Vesmír 78, 607, 1999/11), která se v důsledku dalších poznatků může pozvolna měnit a kdo ví, co bude normou za dalších pár tisíc let?

Za normální bývá považováno vše přirozené. Z protikladů zmiňme alespoň „nepřirozené“ enormní přemnožení zvěře. To ale může být součástí přirozené dynamiky lesa a jako takové by bylo naprosto přirozené, tudíž by vlastně nebylo přemnožením (viz J. Sádlo: „Biotopy České republiky“, Institut dětí a mládeže MŠMT ČR, 1999). Podle myslivců je nepřirozeně přemnožen rys, protože žere (uměle opečovávané) srnce. Co když ale je přirozený dnešní počet rysů a nepřirozený byl dřívější stav, kdy byl rys „totálně nedomnožen“ (tj. nebyl vůbec)? Ostatně rysí přirozeností je právě žraní přemnožených (i nedomnožených) srnců.

Položme si otázku: Zůstaly by například nenormální projevy (nemoc) nenormálními, kdyby jimi (nedej pámbu) trpěla většina? Pak by třeba bylo normální být (z dnešního hlediska) nenormální? Přelévání kritérií se odráží i ve rčení „spolkl pravítko“ – nápadně „normální“ člověk jde svému okolí na nervy.

Nemáme tedy normu ani pro přemnožení, ani pro normálnost – být normální je vlastně stejný podvod jako být původní (vše pouze v rovině sémantické).

6. jazykový koutek:

Přírodovědecký časopis
© Vesmír
Vesmír, spol. s r. o.
ISSN 1214-4029
Řeky si pojmenovali nejdřív
Autorka: Pavla Loucká
Publikováno: Vesmír 76, 537, 1997/9

Když jsem psala jazykový koutek o velké vodě, netušila jsem, že to téma bude brzy až příliš aktuální. Trochu to snad tušil Z. Vašků, autor článku o velmi deštivých obdobích – pluviálech (viz 76, 512, 1997/9). Slovo pluviál se mnohem dříve, než se stalo odborným termínem geologickým a klimatologickým, užívalo v „oděvnictví“. Říkalo se tak široké volné pláštěnce s kapucí, která se původně nosila do deště (později v ní panovníci a duchovní chodili na slavnosti). Pluviál souvisí s lat. pluvia – déšť (k pluere – pršet), což dále souvisí nejen s plouti (ř. pleo – pluji), ale i s anglickým flood či německým Flut (obojí znamená proud) a dále s německým Fluss – řeka, tok (od toho do češtiny vnikl vulgární výraz pro hlen). Věnujme proto více pozornosti řekám a jejich jménům.

Slovo řeka souvisí asi s latinským rigare – zavodňovat (viz např. irigace – zavlažovat, vyplachovat, irigátor – vyplachovač). Jména českých řek jsou velmi stará, původem většinou neslovanská. Naši předkové si je pojmenovali nejdřív ze všeho, protože pro ně byly důležité – jednak jim poskytovaly ryby, úrodnou půdu a možnost dopravy, jednak tvořily přirozenou a někdy i nepřekročitelnou hranici území. Řeka byla tím známější, čím obtížnější byl její přechod.

Vltava se v dokladech z 9. st. objevuje jako Fuldaha, později Wultha, v Kosmově kronice je již poslovanštěna (Wlitaua). Původ má v germánském Wilth-ahwa, divoká voda. Labe je zmíněno už v antických pramenech jako Albis (bílý, světlý, čistý), nicméně v indoevropském základu *albh- došlo k významovému posunu od čistý k proudící, plynoucí. Česká podoba je přejata z germánského Alba (něm. Elbe), poslovanštěno to znělo zřejmě Olba a přesmyknutím pak ve staročeštině Laba. Pěknou vodu asi měl labský přítok Cidlina, říčka cědlá neboli čirá, čistá. Další z pravobřežních přítoků, Mrlina, říčka umrlá, pomalá, zůstal dodnes hoden svého jména. Ohře je původu keltského, nebo dokonce předkeltského (jméno označovalo hbitost, bystrost) a v historických pramenech se objevuje od 9. století. Ve 12. st. byla Ohře zapisována několika způsoby – Egre, Oegre či Ogre.

Nejistá je etymologie horního toku Berounky, Mže. V Kosmově kronice Mse, Msa, Mzye pro celý tok až k soutoku s Vltavou. V latinských pramenech Misa, v německých Mies. Jméno Mže vykládají slavisté ze slovesa m{zjěti (mžít, kapat), kdežto germanisté už z předslovanského základu *mighia (močící, tj. s páchnoucí vodou). Nejasná je i etymologie Otavy, zřejmě je předslovanského původu, s českým otava (druhá sklizeň trávy) nesouvisí (i když se to tak dříve vykládalo). Původ v germánském Vatahva (rychlá voda) nelze prokázat. Slovanské jméno má zřejmě Úhlava (od úhel, ohyb, kout) podle poměrně křivolakého toku. Vysloveně „povodňové“ jméno má vcelku nenápadný Botič, protékající Prahou. Nijak nesouvisí s obuví, jak by si leckdo mohl myslet, ale s botěním neboli nabýváním objemu, rozvodňováním.

Orlice se nepochybně jmenuje podle orla, ale těžko zjistíme, zda k pojmenování vedl náhodný úlovek, nebo zda byl tento dravec v povodí řeky doma (což se zdá pravděpodobnější). Divoké Orlici se však už v 16. století říkalo Dravá a tato vlastnost jí zřejmě zůstala dodnes. Ve výčtu rychlých řek nelze vynechat Střelu, ale prudce tekla i pražská Brusnice (brousila kameny). Rovněž prastaré jméno Jizera, které Slované germánským prostřednictvím převzali od Keltů, znamená řeku bystře proudící, rychlou. Podle vlastníků pozemků, jimiž voda protékala nebo je ohraničovala, se jmenovaly spíš menší řeky a potoky, např. Malše byla voda Malchova, Radbuza patřila Radbudovi. Pro své bohatství ryb byla tenkrát říčka vítaným majetkem.

Při pohledu na tato prastará jména leckoho napadne, že to není moc zajímavé, když se všemu velkému, co teklo, říkalo dost podobně (víceméně podle toho, jak moc to teklo a v jaké kvalitě). Zřejmě však naši předkové měli tenkrát jiné starosti než rozvíjet svou nápaditost. Ostatně po letošní neblahé zkušenosti padají jejich starosti i na naše hlavy. Mimo jiné teď možná lépe pochopíme, proč si naši předkové pojmenovali řeky nejdřív ze všeho.

7. jazykový koutek:

Přírodovědecký časopis
© Vesmír
Vesmír, spol. s r. o.
ISSN 1214-4029

O pramateriálu, matce větví a tisíci látrech
Autorka: Pavla Loucká
Publikováno: Vesmír 78, 236, 1999/4

Chceme-li se něco dovědět o materiálech zcela nových (viz článek, Vesmír 78, 197, 1999/4), pak stojí za zamyšlení nejen původ slova materiál, ale i sám materiál původní, alespoň etymologicky nejstarší. Ono to spolu souvisí. Slovo materiál se odvíjí od latinského materia – hmota, zpočátku označujícího stavební dříví (podrobnosti vývoje ponechme stranou). Kmen stromu byl chápán jako mater, matka rodících se větví, přičemž kromě větví rodil kmen i dřevo jakožto materiál – hmotu stavební. Nerada bych se dostala do sporu s archeology, nevím totiž, kde se dřív stavělo ze dřeva a kde spíš z kamene, proto raději podotýkám, že dřevo hodnotím jako pramateriál pouze z hlediska jazykového.

Co je to vlastně materiál? Jednak látka, surovina, ze které se něco vyrábí, jednak věc sloužící jako prostředek, podklad, pramen (například archivní materiál). Je to prostě nějaká hmota, doslova i v přeneseném slova smyslu. Materializmu jsme si užili tolik, že jej ani nebudu vysvětlovat, a materialisté dnes běhají všude (přičemž vyznavačů dialektického materializmu ubývá, kdežto lidí s hrubě materialistickým přístupem k životu je přinejmenším stejně). V době našich babiček slovo materialista navíc označovalo povolání drogisty a v době Jungmannově zas kořenáře. Ponechme stranou prvotní materii – pralátku – jako filozofický pojem a materialisticky se vrhněme na prastarý materiál stavební.

Dnes slovo dřevo označuje jen rostlinnou organickou látku získávanou z dřevin. Ovšem ve staré češtině mělo dva významy – jednak dříví, jednak strom, jak dosvědčuje lyrická báseň z druhé poloviny 14. století: Dřevo se listem odievá, slavíček v keřku spievá. Máji, žaluji tobě. V jednotlivých slovanských jazycích později jeden ze dvou významů převládl buď úplně (v češtině a slovenštině význam „dříví“, v ruštině „strom“), nebo jen částečně (v polštině, bulharštině, srbštině ad. jsou více či méně zastoupeny oba významy). Zbytky druhého významu lze zaznamenat i u nás – modřínu se na Chodsku říká skřivánčí dřevo, na Doudlebsku šťastné dřevo.

Proč se dřevo stalo materiálem tak dávno? Inu, vždyť se říká roste jako dříví v lese. Přirovnání samozřejmě poukazuje především na nekontrolovanost růstu, trochu v něm však cítím i onu hojnost bujení, a tudíž dostupnost. Co jiného měl náš prapředek opracovávat než to, co měl na dosah ruky? Mimochodem, všimli jste si, že „dříví v lese“ tu znamená spíš „stromoví“ než „materiál na oheň“? Sami už z toho jistě odvodíte, že jde o další zakletý archaizmus.

Všelijaká fosilní synonyma lze najít i pro větve (suky, smetve, haluze, kmínky, konáry), pozadu nezůstaly pařátovité kořeny (koháty, koháče či kuňháty) ani schnoucí stromové pozůstatky (sucháry, krkoše, chrundí, klest) – tedy materiálu jak nastláno.

S pramateriálem-dřevem souvisí dokonce i láteření, později mylně připodobněné k lání (nadávání). Tisíc láter! zaklel Stevensonův jednonohý Silver a všichni strnuli hrůzou. Nestrnul by nikdo, kdo by si uměl kletbu přeložit: Tisíc sáhů (dřeva)! A rázem se vám hrůzostrašný Silver změní v pokojného drvoštěpa, kochajícího se pohledem na vykonanou práci. Staroněmecké lachter znamená sáh (to je zhruba tolik, co obsáhnete roztaženými pažemi) nebo též látro (viz předchozí jazykový koutek o těžbě stříbra v Kutné Hoře). Ono to tak pěkně dýchá dávnými věky, ale na Chodsku se „chodilo na látra“ ještě v tomto století a stromy tam nekácel dřevorubec, nýbrž láterník, který měl k bujarému láteření daleko. To

v době Jungmannově se klelo mnohem šťavnatěji: Látro hromů! Do němčiny to Jungmann překládá jako Tausend Donner! (viz naše U všech hromů!). Látro, tisíc, či všechny zde označují míru živelního běsnění (pak může mít kletba váhu). Kam se v nesmyslných tisíci látrech poděl ten hrom, to ví snad jen pirát Silver.

8. jazykový koutek:

Přírodovědecký časopis
© Vesmír
Vesmír, spol. s r. o.
ISSN 1214-4029
Posel a poslanec
Autorka: Pavla Loucká
Publikováno: Vesmír 81, 713, 2002/12

Libozvučné slovo pro posla-zvěstovatele měli staří Řekové: angelos. Odtud se odvíjí i termín pro pozitivní zvěst evangelium (ř. eu-angélion – dobré poselství). Etymologickou souvislost českého slova s řečtinou však nehledejme, ve všech slovanských jazycích byl už od počátku zvlášť anděl a zvlášť posel, resp. sloveso poslat (někoho někam). Přesto lze slova anděl a poslat najít v adventních textech pospolu v tomtéž verši: „Anděl k panně poslán jest," zpívá se v rorátech (adventních ranních zpěvech ze 16. století), kde tím poslem přinášejícím vánoční zvěst je sám archanděl Gabriel (ř. archi – vedoucí, první), viz též třeba L1, 26–30.

Zajímavé je, že nám v minulosti poslovská slova poněkud splývala. Posel (na Moravě též feminizovaná poslice) prostě někomu nosil zprávy, ať už šlo o poselství královo nebo o obyčejný dopis. I poselák něco nosil, ale zpravidla nic důležitého, v podstatě to byl obecní sluha. Když to donesl rychle, dostal poselné (všimné). Poslové měli svá poselní stanoviště a nosili poselný list. Jenže – a teď dejme dobrý pozor – člověk poslaný býval někdy označován též slovem poslanec (dohromady pak tito poslanci tvořili poslanstvo, popř. poslanectvo). Tím se pomalu dostáváme k poslanci volenému, a posléze poslanému do zákonodárného sboru. Ten už s andělem nemusí mít společného vůbec nic, ba ani ty pozitivní zvěsti.

Nenechme se však mýlit, i s anděli samotnými čeština pěkně zatočila. Je logické, že se léčivá bylina andělika lékařská (bot. rod dokonce Archangelica) stala pozitivním činitelem díky veleúčinnosti proti neduhům. Jak ale k svému názvu přišla andělíčkářka? Patrně z reklamních důvodů přiřkla své firmě image, že posílá dušičky nenarozených rovnou do nebíčka. K pozitivnímu významu má daleko andělská nemoc (křivice, rachitida), jejíž název však vznikl mylným spojením s něm. Engel (anděl) místo english (anglický). Nemocí se totiž jako první začali zabývat lékaři v Anglii (viz odborný název nemoci morbus anglicus). Určitě není blažen člověk, který slyší andělíčky zpívat (trpí velkými bolestmi). Pozitivnímu přijetí se (ani dnes) netěší máchovská dívčina krásná, anjel padlý (bez komentáře). Ten, kdo andělíčky polyká, se nenoří na dno duchovna, nýbrž na dno rybníka. A když andělíčci drhnou peří, nemají napilno teologové, ale meteorologové měřící mocnost sněhové pokrývky.

V evropském kulturním kontextu se zkrátka lze potkat s anděli všech kategorií – od andělíčka strážníčka přes „anděly" ze záchranné služby po sedmero andělů apokalyptických. Českým specifikem zůstává jenom ta zdrobnělinka: andělíček. Jak si povšiml P. Eisner, nemáme u nás stan umění, ale jen stánek, nenosíme hodiny, nýbrž hodinky (na nichž čas ukazuje ručička), specificky českým sýrem je syreček, zuby si čistíme kartáčkem a šaty věšíme na ramínko. Deminutivy se dokonce navzájem urážíme – „panička" nebývá vdaná žena drobného vzrůstu

a „nevěstka“ zaručeně není termínem pro subtilní děvče s věnečkem. Ostatně kdyby se Hrabalův prdelatý andělíček stal andělem, přestal by být hrabalovský a proměna Hrabalovy kočenky v kočku domácí by patrně vyvolala pád Kerska. Zpíváme-li „Letěla bělounká holubička, potkala božího andělíčka“, v hrobě se neklidně vrtí hned tři velké osobnosti (Bedřich Smetana, Karolína Světlá a Eliška Krásnohorská), protože kdoví, co o jejich deminutivní sekvenci řekneme (nemohou tušit, že z velké úcty neřekneme vůbec nic).

Nakonec opět k poslancům: Jestliže byl někdo vzdělán, stává se vzdělancem, jestliže byl někam poslán, je poslancem. Vrátíme-li se k poslům-andělům, mohl by snad v parlamentu sedět tu a tam dokonce kýžený „andělec“, ale jak známo, i mezi anděli jsou někteří padlí a jiní pracující v referátu smrti.

9. jazykový koutek:

Přírodovědecký časopis
© Vesmír
Vesmír, spol. s r. o.
ISSN 1214-4029
Komu věnovat knihu?
Autorka: Pavla Loucká
Publikováno: Vesmír 76, 177, 1997/3

Ve společnosti vzdělaných a hloubavých lidí se přihodilo, že jeden z přítomných chtěl druhému věnovat svoji knihu. Autor ani ostatní jeho přátelé si najednou nebyli úplně jisti, jak by správná dedikace měla znít. Problém nastal hned dvojí: které členy řady dativních tvarů obdařit tou delší z možných koncovek a jak skloňovat samotné jméno obdarovaného, zda měkce či tvrdě.

Odhlédněme zatím od toho, jaký měl dárce k obdarovanému vztah (tj. do jaké míry potřeboval v dedikaci respektovat oficiální tituly svého kolegy) a zvažme nejprve mezní možnosti zcela oficiálního věnování. Teoreticky mohl autor věnovat svou práci váženému panu profesoru doktoru Danielu Nováku, kandidátu věd, členu komise pro XY, anebo váženému pánovi profesorovi doktorovi Danielovi Novákovi, kandidátovi věd, členovi... atd. Vidíme, že ani jedna z možností není v pořádku, musíme proto hledat nějaký kompromis.

V dativu singuláru má většina životných maskulin (nestojí-li v řadě) typické zakončení -ovi a krom toho (s výjimkou těch, která se skloňují podle nepříliš frekventovaného vzoru předseda) mají též další možnosti, a to -u (maskulina zakončená v nominativu na tvrdou či obojetnou souhlásku) nebo -i (zakončená v nominativu na měkkou souhlásku). Například u měkkých typů mívají obecná podstatná jména v dativu spíš koncovku -i (dejte to otci), kdežto vlastní jména dávají přednost -ovi (napiš Tomášovi). U křestních jmen (měkkých) se koncovka -ovi jeví jako vhodnější zejména tehdy, zabraňuje-li nežádoucí homonymii s tvarem vokativu (voláme Tomáši!, tudíž dáváme spíš Tomášovi, aby se to nepletlo).

Jestliže ovšem životná maskulina tvoří řadu dativních tvarů, musíme jejich koncovky nějak upravit. Obvykle se -ovi a -u (-i) střídají, u posledního slova je však vždy -ovi: panu profesoru (nebo profesorovi) Danielu Novákovi. Převládat by měly kratší tvary. Jednoduchý způsob je nechat -ovi pouze u posledního slova složeného pojmenování, může to ale někdy (ve velmi dlouhé dativní řadě) znít násilně. Vůbec dost záleží na tom, jak je řada dlouhá (resp. je-li to vůbec řada).

V našem příběhu se dárce spontánně zeptal: „Mám dát knihu Danielu, Danieli, nebo Danielovi?“ Bez dlouhého přemýšlení jsme mu poradili, aby ji dal Danielovi. Neuvažovali jsme o tom, jak dalece jsou si dotyční blízcí, zda jim k vyjádření postačí pouze rodné jméno. Dárce si ale s obdarovaným vyká, neoslovuje ho rodným jménem, proto chtěl v dedikaci uvést jméno i příjmení. Věnovat knihu Danielovi Novákovi mu však připadalo těžkopádné. Může mít pravdu. Do estetických otázek se pouštět nebudu, rozdíl mezi věnováním Danielovi Novákovi a Danielu Novákovi je nepatrný a mnohé příručky připouštějí obě možnosti (cituji příklad ze Šmilauerovy Nauky o českém jazyku: profesoru doktoru Josefu i Josefovi Charvátovi).

A proč nenabízím dativní podobu na -i (Danieli)? Protože dnes už starozákonní jména jako Ábel, Daniel, Raguel, Samuel (El je v hebrejštině Bůh) víceméně přestala v češtině kolísat a ustálilo se skloňování tvrdé (Daniel, Daniela, Danielovi nebo Danielu), ovšem ve vokativu dosud používáme tvar na -i (voláme Danieli!). A to nás plete. Krom toho nás znepokojuje, že např. některá neživotná maskulina končící na -l (plevel, kužel) dosud kolísají, přestože i ta mají tendenci přiklonit se spíš k tvrdým vzorům. Zřejmě se tím však trápí málokdo. Když jsem se dotyčného vědce, rodným jménem Daniela, zeptala, zda se skloňuje tvrdě nebo měkce, zachoval se jako člověk vybraného chování. Nezaťukal si na čelo, ba ani údiv nedal najevo, jen obratně změnil téma hovoru.

O dedikaci teď víte první poslední, zbývá už jen napsat knihu. Kdybyste některé z uvedených vysvětlení zapomněli, věnujte své dílo ženě. Je to totiž – z jazykového hlediska – mnohem jednodušší.

Další literatura k tématu (výběr titulů):

ČERNÁ, A., a kol. *Na co se nás často ptáte*. Scientia: Praha 2002.
ČMEJRKOVÁ, S., a kol,: *Čeština, jak ji znáte i neznáte*. Academia: Praha 1997.
DANEŠ, F., a kol.: *Český jazyk na přelomu tisíciletí*. Academia: Praha 1997.
HORÁLEK, J. ... *nejde jen o slova*. Milenium Publishing: Chomutov 2002.
Kol.: *Jazykové sloupky*. Academia: Praha 1991.
SGALL, P. – PANEVOVÁ, J. *Jak psát a nepsat česky*. Nakladatelství Karolinum: Praha 2004.
SVOZILOVÁ, N. *Jak dnes píšeme/mluvíme a jak hřešíme proti dobré češtině.* Nakladatelství H + H: Jinočany 2003.
Časopis *Naše řeč* – rubrika Drobnosti.

Vybrala a zpracovala prof. PhDr. Jana Svobodová, CSc.